

Максим НЕСТЕЛЄВ,
старший викладач
Донбаського державного
педагогічного університету

ПОЗА МЕЖАМИ Й У МЕЖАХ: ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ І ЙОГО НАЙВІДОМІШИЙ ТВІР

УДК 821.161.2–311.1'06'192(092)

Статтю присвячено найвідомішому творові О.Турянського «Поza межами болю». Автор стверджує, що лише подальше дослідження феномену Турянського-митця, який досі постає в контексті українського письменства як автор одного твору, допоможе належним чином означити його місце в історії української літератури.

Ключові слова: експресіонізм, література «втраченого покоління», релігійні алюзії, художня структура, ліро-епічний характер твору, образ-концепт, катастрофізм, межова ситуація, психологія, модерні тенденції.

Осип Турянський – неординарний український письменник початку ХХ ст. Він спромігся голосно заявити про себе одним твором, який ще за життя його автора охрестили геніальним. Можливо, саме цей феномен і досі заважає адекватно оцінити роль письменника в національній культурі. Нічого кращого за повість «Поza межами болю» О.Турянський так і не зміг написати. Це можна пояснювати і складною історичною ситуацією, в якій довелося жити митцеві, й перипетіями його особистого життя, проте для нас, сучасних, найважливішим лишається питання: чи справді повість є настільки талановитим текстом, що заслуговує на вивчення у школах й університетах, чи це лише приклад того, як твір з'являється в потрібний час і випадково потрапляє до літературного канону. Відповідаючи на це питання, почати варто з висвітлення особливостей життєвого та творчого шляху письменника.

Народився О.Турянський 2 лютого 1880 р. (а не 22 лютого, як стверджувалося раніше: дату уточнив А.Печарський [7; 7]) у селі Оглядів Радехівського району на Львівщині в родині бідного тесляра Василя. Після сільської початкової школи, де він виявив неабиякі здібності, О.Турянський за допомогою вчителя Ференса вступив до Львівської академічної гімназії. Завдяки жазі до знань і винятковій працьовитості й тут хлопець став одним із найкращих учнів, однак через захоплення нелегальною політичною літературою його виключають із навчального закладу і тільки після втручання батька Осипа поновлюють у гімназії.

Склавши іспити на атестат зрілості, О.Турянський вступає на філософський факультет Віденського університету. Під час навчання був членом українського студентського товариства «Січ», друкував статті в періодиці, а в 1907 р. захистив дисертацію «Про звук “е” в українській мові» на звання доктора філософії. Із 1908 р.

з'являються його перші оповідання, зокрема, у віденському журналі «Січ».

Із 1910 р. О.Турянський – помічник учителя української мови в Перемишльській українській гімназії. Перед Першою світовою війною одружується зі Стефанією Онишкевич (ім'я подається за спогадами односельчан, тож може бути неточним [7; 9]), дочкою греко-католицького священика. У 1912 р. у них народився син Мирослав. Проте невдовзі після мобілізації восени 1914 р. О.Турянського направили на сербський фронт. Наступного року він потрапив у полон і під час наступу німецької армії разом із десятками тисяч сербських військовополонених змушений був переходити через албанські гори. Більшість товаришів О.Турянського по нещастю загинули в часі цієї подорожі, а страхітливі спогади про похід стали художньою основою повісті «Поza межами болю». Її прозаїк почав писати в 1917 р. на італійському острові Ельба, де перебував у таборі як інтернований офіцер австрійської армії.

Після війни О.Турянський викладав різні мовознавчі курси у Віденському університеті. У 1923 р. повернувся в Галичину, де працював директором гімназії, навчаючи школярів латини, німецької та французької мов. Згодом викладав у Рогатинській гімназії та Тлумацькій приватній семінарії. Помер О.Турянський 28 березня 1933 р. у Львові, куди приїхав на курси українознавства.

Літературна спадщина письменника доволі різноманітна: крім повісті «Поza межами болю» (1917–1921), це філософсько-алегорична повість «Дума пралісу» (1922), літературно-критичний нарис «Поет віри і боротьби» (1922) про твір Кліма Поліщука «Отаман Зелений», збірка оповідань «Боротьба за великість» (1926), комедія «Раби» (1927), роман «Син землі» (1933) та статті на актуальні культурно-політичні теми. С.Пінчук на підставі публіцистичних текстів

О.Турянського характеризує його як непересічного «філософа-матеріаліста» [9; 174].

Загалом творчість письменника – нерівноцінна за художньою силою та глибиною ідейного змісту. Однак простежується один цікавий аспект. Якщо перші літературні спроби й пізня проза О.Турянського написані в доволі традиційному стилі, що нагадує новелістику В.Стефаніка, Марка Черемшини та Леся Мартовича [9; 176], то текст, створений під свіжими і потужними воєнними враженнями, випадає з цього ряду, вирізняючись унікальністю та безпосередністю. Ідеться про повість «Поza межами болю».

В українській літературі О.Турянський одним із перших на той час почав розробляти воєнну тему, описав психологічний стан вояка, що, переживши травматичні мілітарні події, не може адаптуватися до мирного часу. Причому автобіографізм твору дає можливість доповнити сюжет фактами з життя самого автора. Солдат, який переосмислює цінність і значення свого життя під час війни, кардинально змінюється – він утрачає здатність жити в буденному світі. Так колективний трагічний досвід згодом було названо «втраченим поколінням» (за фразою з роману Е.Гемінґвея «І сонце сходить» (Фіеста), 1926), а висвітлення подібних літературних типів стало надзвичайно актуальним у добу модернізму. У цьому сенсі повість О.Турянського найчастіше порівнювали з «Червоним сміхом» (1904) Л.Андрєєва [4] та «Вогнем» (1916) А.Барбюса, незважаючи на те, що названі твори написані про різні війни. Окрім належності до літературної течії «втраченого покоління», «Поza межами болю» також нерідко аналізують у межах поетики експресіонізму.

Експресіонізм як художній стиль з'явився в Німеччині на початку ХХ ст., однак, на думку К.Едшміда, – це наднаціональний спосіб вираження, і він «не тільки завдання мистецтва», а й «вимога духу» [13; 311], що існувала в усі часи. Тобто ніякої експресіоністської доби насправді немає, а є лише творці-експресіоністи, які «не описують, а співпереживають», «не відображають, а зображують», «не беруть, а шукають» [13; 306]. Узагальнено – це навіть не світогляд, а «світогляд у дії» [10; 20]. Характерні риси цього напрямку: суб'єктивізм, нервово-емоційна оповідь, експериментальна мова, експресивні деталі та настрої (відчай, страх, біль, безсилля), динамічний конфлікт, прагнення бунтом перетворити світ. Серед українських письменників до експресіоністів О.Черненко залічує В.Стефаніка, М.Кодак – М.Хвильового та його послідовників, а Р.Мовчан – І.Дніпровського. Інші дослідники знаходять ознаки цього стилю (нерідко фрагментарні) у творчості багатьох українських прозаїків початку ХХ ст., а також у драматургічних методах режисера Л.Курбаса.

Р.Мовчан, зокрема, називає експресіоністською таку постать, що «сама проявляє активність, диктує світові свою «волю», бунтує, а не впокорується йому» [5; 358]. Нерідко цей бунт набуває ознак світоглядної катастрофи, динамічне досягнення якої болісно сприймає особистість, що відтворюється як розпачливий та абсурдний крик (як символ всюдисущості прихованої небезпеки та тривоги). Саме тому експресіоніст А.Шьонберг визначив мистецтво як «волення про допомогу тих, хто відчуває у собі долю людства» [12; 142].

Криком про допомогу, криком-застереженням можна вважати й повість О.Турянського. Хоча війну й не описано тут безпосередньо, проте вона є тим страхітливим спогадом для письменника та психічною реальністю для його персонажів, що переслідує їх повсюдно і постійно. Сюжет повісті «Поza межами болю» ґрунтується на реальній події з життя самого автора, про яку він згадує в передньому слові: під час переходу полонених через албанські гори з 60 тисяч людей вижило лише 15 тисяч. Семеро персонажів твору, убивши конвоїра, тікають від інших та опиняються перед проваллям, де й відбуваються основні події. Знаково, що сім чоловіків-військовополонених належать до різних народів (українці, серби, угорець, австріяк і поляк), однак цей інтернаціональний склад є не лише метафорою всеохопності війни, – радше спробою показати, що війна урівнює народи та призводить до загальної втрати людського в людині, вивільняючи її тваринні інстинкти: «Військове пекло все обернуло в руїну... Людина стала звірем людині!» (с. 110)¹.

Протагоніст повісті, Роман Оглядівський, страждаючи від голоду, холоду й напівбожевільних товаришів, рятується оптимістичними думками про трирічного сина, дружину, рідний дім, але здебільшого автор показує його в боротьбі з невідступним відчаєм. У хвилини розпачу та зневіри страхи уявляються Романові в образі чорного звіра, породження «пекельних сил» (с. 122), що змушує Оглядівського хапатися за зброю, притуляючи її до власного горла. Наприкінці повісті лише йому вдається вижити. Оглядівського знаходять серби, що їхали разом із полоненими австрійськими лікарями.

Прізвище головного персонажа є виразно про-авто-авторським (походить, напевно, від назви рідного села О.Турянського). Якщо ж брати до уваги саме експресіоністичний аспект поетики твору, *Оглядівського* можна інтерпретувати як образ автора в тексті, що *оглядається* на своє минуле, пригадує його як травматичний простір. Глибинний смисл цього болісного пригадування – у бажанні художньо виговоритися, коли об'єктивізація влас-

¹ Далі, посилаючись на це видання, зазначатимемо у круглих дужках лише сторінку.

них страждань у літературній формі має символізувати відмежування себе (О.Турянського теперішнього) від власного травматичного досвіду (О.Турянського на війні).

Подібні прізвиська-характеристики використовують здебільшого з сатиричною метою (наприклад, у комедіях Аристофана чи у прозі М.Гоголя), щоб одразу виділити ту рису характеру, яку висміюватиме митець. Однак в О.Турянського цей прийом відіграє психосемантичну роль – допомагає визначити ідейні функції персонажа в психологічному аспекті взаємодії об'єктивного і художнього світів. Автобіографічний дискурс повісті якраз і визначає доцільність психосемантичного тлумачення персонажа. У цьому сенсі Роман Оглядівський – це персонаж, який оглядає й фіксує найменші зміни, що їх зазнає людська душа і сама людина у вирі війни з єдиною метою: так передати свої враження від антилюдського мілітарного конфлікту, аби суспільство зрозуміло абсурдність того світоустрою, що розв'язує всі проблеми винятково брутальними силовими методами.

Надзвичайно важливим для сюжету твору є момент, коли Романа Оглядівського рятує від самогубства сліпий скрипаль Штранцінгер словами: «Є сонце в житті» (с. 105) та «Далеко.. там.. сонце..» (с. 124). В одному зі своїх ранніх оповідань «Де сонце» (1908) О.Турянський уже використовував символ сонця, надаючи йому релігійного значення. У творі зображено старого діда Гарасима, якого не шанує сім'я, тому єдиною розрадою старого є чотирирічний онук Миханьо. Під час однієї з бесід, що й становить сюжет оповідання, дід, запитуючи внука про місцезнаходження Бога, дістає відповідь, яка відкриває Гарасимові «тайну безодню» (с. 322) смислу його життя. Миханьо, називаючи де є Бог, зненацька каже, що в їхній хаті Бога точно немає. Після цього справедливого, але по-дитячому невимушеного прозріння, Миханьо просить діда допомогти йому дістатися до сонця, що тільки-но вийшло з-за хмари. Наприкінці оповідання сонце знову ховається за сіру небесну завісу. Це спонукає до наївного дитячого бажання знайти сонце, що у творі є прозорим натяком на доконечність Богошукання. Відсутність Бога, як і відсутність сонця, не свідчить про Богопокинутість. Навпаки, тут звучить життєствердна думка письменника про те, що будь-які негаразди є тимчасовим випробовуванням людської душі. Експресіоніст К.Едшмід зазначав, що «мистецтво – це лише етап на шляху до Бога» [13; 310]. Митець, шукаючи Бога, має готуватися до незліченних зустрічей із дияволом, який спокушатиме прославляти, а не осуджувати війну в усіх її проявах. Винагородою тому, хто витримає ці спокуси, вочевидь, буде віднайдення Бога. Як засвідчує повість «Поза межами болю», шукати його слід у власній душі, а

метою шукань має бути істинна любов, тобто життя, присвячене іншим, а не собі. Так Оглядівський, мріючи про сина та дружину, єдиний із семи персонажів твору залишається живим. У його уяві образ дитини й жінки постає як змішаний комплекс ідей: спочатку він бачить себе маленьким із матір'ю, а потім ця пара перетворюється на його сина і дружину: «Мати держить мене, маленького, на руках й мене не пестить. Приходить до мене мій маленький син і веде за руку матір» (с. 124). Поєднання минулого й теперішнього-майбутнього часів в одному образі родини прояснює амбівалентне бажання Оглядівського бути захищеним, повернутися до безтурботного дитинства й водночас стати захисником для інших. Боротьба цих двох протилежних прагнень у душі головного персонажа свідчить про хисткість його свідомості, що заплуталася між потягами до смерті й життя. Свідомість розпачливо спонукає Оглядівського шукати способів, як поєднати ці бажання (звідси його крик: «Я вбив свою дружину та свого сина!» (с. 122), щоб таким чином поєднатися з родиною хоча б у смертельному акті. У творі Роман як протоавторський образ віддається смерті не через самогубство – він просто спокійно очікує кінця, але його випадково рятують, практично, витягуючи з тогочасного світу, світу, де немає сонця.

В образі матері й сина, що нав'язливо переслідують героя в його мареннях, є також певні релігійні алюзії. Оскільки саме вони рятують його від небуття, їх можна вважати варіантом символічної пари Мадонни з сином, що в іконографії має два різновиди: мати з немовлям і мати, що оплакує свою дитину (П'єта). Тому не випадковою є й самоідентифікація Оглядівського з Ісусом Христом, що приймає страждання й спокутує гріхи. Їх об'єднує жертвовність і бажання змінити світ любов'ю, принаймні спробувати полегшити людські біди, найбільшою з яких є саме війна. Дослідниця Л.Лебедівна схильна трактувати сюжет «Поза межами болю» як «шлях солдата на Голгофу» [3; 52], де кожен несе свій умовний хрест і має власне «розп'яття». У творі персонажі натрапляють на знак «понурого хреста» (с. 76), що утворився від тіні, яка перпендикулярно лягла на їхній дорозі. Л.Лебедівна слушно зауважує, що після цього починається їхнє «розп'яття на хресті», що тривало приблизно три години, тобто «стільки ж, скільки мучився Христос» [3; 52]. Із семи «розп'ятих» у повісті «воскресає» тільки один – головний персонаж, бо лише він, як дізнаємося за побіжними згадками у творі, має повноцінну родину, яка і тримає його душевні сили у відносній рівновазі. Його живить «мала, марна, бліда надія» (с. 77) на повернення до «родинного гнізда» (с. 61). Водночас в акті «воскресіння» Оглядівського можна вбачати обряд хрещення, символічного народження для нового життя: його

замерзле тіло занурюють у «купіль» (с. 126) потоку, щоб хоча б таким чином відігріти. Повернення Оглядівського з безодні, про яку зауважено в підзаголовку повісті, свідчить про зміцнення віри душі в себе, зважаючи на те, що Бог залишив людину: «Ні боги, ні темні сили не мають відваги дивитися на цей образ людського горя» (с. 49). Звідси й самовідчуття індивіда на війні – «Бог прокляв нас» (с. 65) – адже якщо він допустив таке жорстоке дійство, то чи можна сподіватися на його милість? Оглядівський «воскресає» не як син Божий, а як син людський, зрештою, смисл його відродження – у намаганні усвідомити межу своїх душевних сил у світі без Бога.

Сонце, про яке говорить двадцятичотирирічний австрієць Штранцігер, у повісті має і знижений дзеркальний образ – вогнище, довкола якого сидять персонажі. Якщо сонце символізує недосягнути вищу силу, то вогнище – це приборкана, впокорена сила, що втрачає ознаки божественного втручання. Справді, у світі «поза межами болю» Бога немає так само, як і в хаті Гарасима, тобто на символічному рівні: є вогнище, але нема сонця. Саме спонтанна позитивна думка Штранцігера в негативній ситуації звільняє чоловіка від смерті. Як показує ця історія, людину з сильним характером непросто спокусити смертю.

Сліпий Штранцігер, рятує Оглядівського, великою мірою нагадує античні постаті, зокрема провидця Тиресія з трагедії Софокла «Едип-цар». У п'єсі Тиресій, позбавлений зору, краще за інших знає минуле й передбачає майбутнє, отже, сліпець є найбільш «зрячим», тільки його зір – це прозріння істини без відволікання на неістотні зовнішні риси. Не дивно, що у фіналі трагедії Софокла Едип, усвідомлюючи особисту провину (одружився із власною матір'ю), теж утрачає зір, виколюючи собі очі, бажаючи, вочевидь, позбутися того, що не дозволяє побачити правду. Як і А. де Сент-Екзюпері, який переконував у тому, що найважливішого очима не побачиш, так і Едип, а згодом і персонаж О.Турянського, розуміє цінність сліпоти в можливості вдивлятися тільки у свою душу, знаходячи там відповіді на всі питання. Зрештою, якщо Бога в історичному просторі повісті «Поза межами болю» немає, його треба шукати в собі, що й робить Оглядівський.

Скрипаль, цей несвідомий сонцепоклонник, усе ж спалоє свій інструмент. Таким чином той, хто говорить про сонце, віддає скрипку в жертву вогнищу, тому «сонцю», що тепер дає їм життя. Скрипка – це було все, «що воєнна доля йому лишила» (с. 50), і вона ж була його єдиними очима (с. 54), проте він позбувається всього заради інших. Штранцігер є носієм споконвічної і якоїсь неземної, нелюдської мудрості. Адже це саме про нього в повісті сказано,

що його дух «ширяє вже далеко від нас... поза межами болю» (с. 93). Хоча він і є другорядним персонажем, проте для письменника всі образи здебільшого є проекцією авторських спогадів у формі «потому свідомості» наратора Оглядівського.

Художня структура повісті О.Турянського доводить, що для митця важливішим є не сюжет як сукупність подій, а враження оповідача від подій. Це відрізняє його прозу від експресіоністичних текстів В.Стефаніка, новелістична структура творів якого передбачає акцент на фабульності зображуваного та на стрімкому перебігу подій з неочікуваним фіналом. Хоча для В.Стефаніка це не аксіома, бо, зокрема, у новелі «Стратився» (1897) показано рефлексію батька з приводу самогубства сина.

Загалом експресіоністи велику увагу приділяли формальному вираженню своїх емоцій і думок, що часто зумовлювало появу в їхній творчості нових дифузних жанрів на стику літературних родів. «Поза межами болю» не є винятком. Жанр твору означували по-різному: сам О.Турянський називав його «оповіданням» (с. 43), С.Пінчук утвердив за ним назву «повісті-поєми» [8], А.Печарський пропонує визначення «ліричний роман» [див.: 7; 44–64] тощо. Хоча за всіма теоретичними параметрами це радше повість із ліричними елементами. Водночас у силу свого автобіографізму це повість-документ.

Синтетичний, ліро-епічний характер повісті «Поза межами болю» виявляється й у формально-змістовому аспекті. Самого Романа Оглядівського можна певною мірою вважати не персонажем, а ліричним героєм, недаремно текст іноді подано у формі вільного вірша. «Поза межами болю» як специфічне жанрове утворення містить позасюжетні елементи (ліричні відступи, роздуми, описи), драматургічні внутрішні монологи та пісні. Авторське розуміння специфіки свого твору, напевно, ґрунтувалося на тому, що бурхливим емоціям («хаосу стихій» (с. 43)), принесеним війною, складно було знайти відповідну епічну форму, тож саме поетичність виявилася тим формотворчим чинником, який дав змогу уникнути пафосності й надмірного натуралізму. Героїчний пафос, притаманний епічним творам, у повісті знижується самим фактом обрання негероїчної ситуації за основу сюжету. Зрештою персонажі О.Турянського не воюють, а втікають од війни, розуміючи при цьому, що від неї можна втекти лише у смерть. Ліричне обрамлення «Поза межами болю» автор перетворює на вторинне стосовно епічного, щоб не звести образ війни до набору негативних емоцій і вражень. Безперечно – це важливий момент, однак він не є визначальним в ідейному контексті повісті. О.Турянський, послуговуючись експресіоністичним стилем, формує персонажа, який за допомогою нервово-емоційної та фрагментарної оповіді намагається показати, як під

впливом соціальної катастрофи трансформується людська психіка.

Жанрова своєрідність певним чином відображена й у назві повісті, що безвідносно до контексту оповіді видається надто метафоричною та малозрозумілою. Дослідження смислових конотацій заголовка найвідомішого твору О.Турянського уможливить аналіз тематики та проблематики тексту. Ідея повісті міститься у двох образах-концептах – «межа» та «біль», усебічне тлумачення яких може дати уявлення про ті ідейні центри, які письменник вважав визначальними для поетики власного твору.

Катастрофізм мислення О.Турянського пояснює і таку категорію, як «межа». У 1935 р. філософ і психіатр К.Ясперс у праці «Розум та екзистенція» запропонував концепцію «межових ситуацій», до яких залічив смерть, боротьбу, провину, страждання, страх та ін. Загалом ідеться про ментально-психологічні стани, переживаючи які, людина опиняється між буттям і небуттям і змушена переосмислити себе. Межова ситуація спонукає людину усвідомити власну екзистенцію в умовах необхідного вибору чи термінового прийняття доленосного рішення. На відміну від усіх інших імовірних варіантів випробовувань особистості, подібна ситуація буття на межі переживається як чуже й узагальнене Інше, що постає ворожим і навіть небезпечним для людини. Зважаючи на неспроможність особистості прийняти такий збій нормального трибу життя, важливішими є не спроби зрозуміти і змінити межову ситуацію (що в принципі є неможливим для індивіда), а намагання усвідомити себе в цій ситуації й бажання протистояти їй, вижити заради самоідентифікації.

Ситуація насильницької смерті чи відчаю дає змогу зрозуміти відмінність між неістинним буттям (до переживання межової ситуації) та істинним (існуванням у межовій ситуації). Досвід людини на основі травми стає буттєвим орієнтиром для моделювання нової особистості.

О.Турянський у передньому слові до повісті пише: «І судилось нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межами людського болю – у країну божевілля і смерті» (с. 42). Загалом «це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства» (с. 42). Ситуація злочину, у якій опиняєшся мимовільно і стаєш її активним співучасником, та пекла, на яке рокуєш себе участю у злочині, – це і є та ситуація на межі, у якій розгортається увесь твір. «Країна божевілля та смерті», де існують персонажі О.Турянського, протиставляється «світу життя й сонця» (с. 59), що його вони втратили. Автор зображує цю країну як психотопографічне явище, адже простір їхніх дій набуває психологічного виміру й може бути окреслений як «простір па-

м'яті» письменника. Пам'ять постає тією силою, що здатна оживити минуле, хоч би яке страхітливе воно було, і виправдовується це повернення до вчорашньої «картини з безодні» намаганням переосмислити себе на цій картині. «Над всевітньою безоднею нічогості» (с. 64) тільки думка спроможна втримати від божевілля й перемогти смерть.

Війна, за К.Ясперсом, є абсолютною межовою ситуацією, що об'єднує всі вияви цього феномену. Екстремальна атмосфера мілітарного зіткнення є найжорстокішою перевіркою людського характеру. Так, Роман Оглядівський, виживаючи в зіткненні з Іншим у межовій ситуації, сам стає іншим, відмінним від того Романа Оглядівського, що опинився на війні з примарними сподіваннями та мріями. Військовий простір, де «з кожного закутка визирає бездонна глибіння грози, суму й безнадійності» (с. 45), окреслює ситуацію зміни уявлень про межі людяності й людського загалом. Одним із найвдаліших прийомів О.Турянського є зображення війни опосередковано, без військових подій, тільки окресливши її вплив на особистість. Ця війна триває десь поза сюжетом твору, десь за сценою головних дій, проте в центрі оповіді з'являються ті, хто пережив і постраждав від мілітарного конфлікту, втратив усе й опинився на межі. Саме цей принцип зображення дістав розвиток у тій українській воєнній прозі, що намагалася сказати правду про Другу світову війну в межах соцреалістичного канону.

Біль, зроджений війною, є змішаною реакцією на побачене й пережите. Він може бути психічним / психологічним, фізичним та психосоматичним (психо-тілесним). У творі ж стан Оглядівського – гострий, нестерпний душевний біль через утрачене (меланхолія) та як наслідок впливу теперішнього (депресія). Такий різновид болю називають психалгією, а його перебіг доволі точно характеризує метафора «душа болить» [1; 77]. Психолог А.Амбрумова визначила провідним чинником психалгії «звуження мотиваційної сфери за рахунок афективної зарядженості одного, домінуючого мотиву» [1; 78]. Іншою важливою її властивістю є «змінність переживання часу» [1; 78], що призводить до порушення рівноваги у сприйнятті часових періодів. У повісті – це доволі важлива риса світовідчуження Оглядівського, власне, поняття часу в його «потоці свідомості» – це доволі умовний орієнтир. Герой відчуває себе в певному позачасі, загубленим у безжальному бутті: «Немає для мене будучності, не стоїть за мною минування. А теперішність? Це кривава точка межі двома вічностями. Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вишир і своєю блідістю кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле» (с. 76).

Психалгію в тексті описано з виразним акцентом на конфлікті, що триває безпосередньо в цей момент життя персонажа. Саме цього травматичного

для психіки конфлікту він найбільше і хоче позбутися. Ця своєрідна «гіпертрофія моменту теперішнього» [1; 80], на думку А.Амбрумової, і є тією основною причиною, яка «може дати безпосередній вихід у суїцидальну поведінку» [1; 81], що й відбувається з Оглядівським. Літературознавець О.Осьмак з погляду поетики теж відзначає важливість зображення теперішнього часу для експресіоніста, коли минуле й майбутнє мають значення лише як «сенситивні та ментальні проекції» [6; 9].

Психалгія Оглядівського пов'язана з певним буттєвим порушенням усіх правил і норм життя. Вона є пролонгованою, оскільки спричинена війною, тобто тим, що може бути означене як «багатокомпонентна ситуація, що постійно ускладнюється» [1; 83]. Спроба самогубства Оглядівського на межі фізичних і душевних сил – це намагання позбутися психалгії, уникнути її як примари божевільля, що стає реальною загрозою для персонажа.

О.Турянський зображує особистість не тільки на межі людських можливостей, а й поза ними. У повісті це межа між життям і смертю, де втрачаються всі ознаки людського, окрім незнищенної віри в родинні цінності. Загалом художній світ О.Турянського визначає така категорія, як відсутність особистості, інакше кажучи, її смерть, той умовний простір, що якраз і знаходиться «поза межами болю».

Адекватно зрозуміти смисл повісті, закодований у назві, можна лише через відсутність: руху (сидіння персонажів біля вогнища), мови (пунктирні лінії / крапки як визначальний текстуальний маркер мовчання чи замовчування), зору (зокрема, у Штранцінгера), сонця (як символу життя і Бога) та самого життя (адже смерть поступово прибирає всіх товаришів Оглядівського, оминаючи його).

Незважаючи на те, що відсутність є визначальною категорією тексту О.Турянського, існує дещо, що заповнює душу головного героя на протигагу навколишній порожнечі, – це любов. Оглядівському допомагає вижити саме гіпертрофована любов до життя, яку можна також назвати інстинктом любові. Крайній вияв цього душевного потягу автор описує в романі «Син землі» на прикладі Степанії. Він визначає неусвідомлену силу й небезпеку нічим не обмеженого бажання так: «Цей уосіблений, потворний, всемогутній, ірраціональний та сліпий інстинкт, котрий з любові до життя – життя руйнує, до мети йде по трупах, любить розпукою людей, любить кайданенням народів і розкішно божевільним торощенням та топтанням усього, що найсвятіше» (с. 303). Конструктивне прагнення об'єднувати та віддавати в любовному потягу неможливе без взаємодії з деструктивним інстинктом, що здатний заради кохання роз'єднувати та брати силою. Таке змішування потягів характеризує пси-

хологію особистості, саме воно визначає глибину падіння та висоту, на яку піднімається людина, залежно від життєвих обставин. Оглядівський приймає факт смерті, адже поруч гинуть його товариші, яким він нічим не може зарадити. Проте при цьому він виявляє величезний запас вітальної сили, що утримує його від спокуси небуття, оскільки його надихає думка про близьких. Оглядівський відчуває можливість порятунку тільки в силі думки (недаремно один із псевдонімів О.Турянського – Іван Думка). Це й відрізняє його від навколишніх: «Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя і до його вищих цінностей перемаже смерть. Коли ж усе життя – це тільки безцільний сліпий вир припадку й божевільля, то ти супокійно засни» (с. 120). Проте навіть це визнання оповідач заперечує своєю спробою самогубства, оскільки думка, як виявляється, завжди має зворотну силу, адже тільки людський мозок спроможний сам собі винести вирок, знищивши те джерело, де ця думка виникає. Цікаво, що дослідниця Л.Цибенко вважає основною метою експресіонізму виявлення «рушійних сил підсвідомого – станів душі, які перебувають за межами критики свідомості» [12; 141]. Ці хаотичні підсвідомі сили талановитий художник і здатний перетворити на впорядкований силою слова літературний світ.

Спільність між межею й болем, означену в заголовку повісті О.Турянського, полягає в тому, що вони по-різному описують стан людини – локально та психічно – у сюжетній ситуації твору, тобто в ситуації війни. Зрештою саме мілітарний конфлікт і є тією подією, що провокує особистість утратити свою ідентичність у буремному часі. Як показує твір українського письменника, не втрачає себе тільки той, хто міцно пов'язаний зі своїм життям релігійними і родинними почуттями.

Загалом «Поза межами болю» – твір доби модернізму, а не винятково експресіоністичний текст, оскільки в ньому наявні ознаки різних стилів початку ХХ ст. Саме тому Л.Лебедівна, наприклад, переконливо довела, що творчість О.Турянського є неоромантичною [2; 213–216]. Це пов'язано з тим, що він, навчаючись і перебуваючи тривалий час за кордоном, сформувався як митець переважно в контексті західноєвропейської літератури. При цьому навряд чи варто категорично стверджувати, що повість «репрезентує найяскравіший взірць літератури експресіонізму як у власних національно-культурних дискурсах, так і в європейському» [4; 25]. Безперечно, експресіоністична поетика є домінантною у творі, однак «потік свідомості» як провідний спосіб нарації свідчить про орієнтацію автора на модерні тенденції в художній творчості. «Поза межами болю», як і будь-який талановитий

твір, не вкладається в жодні літературознавчі рамки. Його дослідження надзвичайно цікаве, бо з кожним прочитанням дослідники роблять нові, несподівані відкриття.

О.Турянський передбачав, що його повість може стати неактуальною вже через декілька років. Власне, він самоіронічно намагався відмежуватися від майбутньої переоцінки її. У творі українець Добровський фантазує про те, що буде, коли їхні кістки згодом знайдуть якісь «ситі прогульковці» (с. 80) чи якась «жіноча діжа смальцю» (с. 81). Імовірно, ця остання недбало кине: «Ті кістки не роблять на мене враження ні як пережиття, ні як літературна тема» (с. 81). Знаменно, що ця рецепція виявилася пророчою. Чужий біль і страждання чомусь постійно спонукають нас уникнути прочитання цього тексту – тексту, що дістав безліч позитивних відгуків одразу

після його публікації, але згодом був забутий, бо не надто вписувався в соцреалістичний канон, та дивовижним чином став предтечею чесної української прози про Другу світову війну, тієї прози, що відкинула сталінський бляшаний пафос переможної війни й акцентувала на її трагізмі передусім для українців.

Творчість О.Турянського є багатограним і неоднозначним явищем. Із одного боку, митець створив низку різножанрових творів і відзначився не тільки як письменник, а й як мовознавець, філософ, гострий публіцист. Із другого – відомим він лишається майже винятково завдяки своїй повісті «Поза межами болю». Отже, тільки подальше дослідження феномену Турянського-митця допоможе належним чином означити його місце в історії української літератури.

Література

1. Амбрумова А. Психалгии в суицидологической практике / А.Амбрумова // Актуальные проблемы суицидологии: Труды Московского НИИ психиатрии МЗ РСФСР. – Москва, 1978. – Т. 82.

2. Лебедівна Л. Західноукраїнська проза 20–30-х років ХХ ст.: проблема неоромантизму (О.Турянський, Р.Купчинський, А.Чайковський, А.Лотоцький, Б.-І.Антонич, К.Гриневичева): Дис... канд. наук: 10.01.01 / НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка / Л.Лебедівна. – К., 2007.

3. Лебедівна Л. Українське обличчя війни (повість-поема О.Турянського «Поза межами болю. Картина з безодні») / Л.Лебедівна // Слово і Час. – 2004. – № 12.

4. Мафтин Н. Поетика експресіонізму в романі Осипа Турянського «Поза межами болю» та повісті Леоніда Андреева «Червоний сміх» / Н.Мафтин // Слово і Час. – 2011. – № 10.

5. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі / Р.Мовчан. – К.: ВД «Стилос», 2008.

6. Осьмак О. Експресіонізм в контексті західноєвропейської культури ХХ ст.: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка / О.Осьмак. – К., 1999.

7. Печарський А. Поетика творчості Осипа Турянського / А.Печарський. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.

8. Пінчук С. Осип Турянський / С.Пінчук // Турянський О. Поза межами болю: Повість-поема; Син землі: Роман; Оповідання / [Вступ. слово Р.Федоріва; упоряд., передмова та підготовка текстів С.Пінчука]. – К.: Дніпро, 1989.

9. Пінчук С. Силует на камені / С.Пінчук // Вітчизна. – 1968. – № 11.

10. Ришар Л. Экспрессионизм как художественное направление / Л.Ришар // Энциклопедия экспрессионизма: Живопись и графика. Скульптура. Архитектура. Литература. Драматургия. Театр. Кино. Музыка. – Москва: Республика, 2003.

11. Турянський О. Поза межами болю: Повість-поема; Син землі: Роман; Оповідання / О.Турянський. – К.: Дніпро, 1989.

12. Цибенко Л. Усвідомлення катастрофи у вимірах миту: відгомін експресіонізму в Австрії / Л.Цибенко // Експресіонізм: Збірник наукових праць / Упоряд. Т.Гаврилів. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2004.

13. Эдшмид К. Экспрессионизм в поэзии / К.Эдшмид // Называть вещи своими именами: Программные выступления мастеров западно-европейской литературы XX в. – Москва: Прогресс, 1986.

Антологія одного Вірша

Спомин

Як серце защемить – вже болю не спинити:
За цих очей блакить я все віддати рад.
Воскресни хоч на мить, жовтогаряче літо,
Хай за вікном шумить багрянний листопад.

Мов квітка польова, рососою щедро вмита,
Ти в пам'яті живеш уже багато літ.
І стелється трава зеленим оксамитом,
І в серці ожива мого кохання цвіт.

А вітер знов шумить, гойдає сонні віти,
Без тебе світ не світ, про тебе всі слова...
Воскресни хоч на мить неопалимим цвітом,
Яке то щастя жить, коли любов жива...

Микола ГУРЕЦЬ,
м. Глухів